

XORAZM SHAHARLARINING PAYDO BO'LISHI JARAYONI

Saparova Maftuna

Urganch davlat universiteti magistranti

maftunasaparova474@gmail.com

Kalit so'zlar: Kat, Abu Rayhon Beruniy, Tolstov, Istaxriy, Xorazm.

Shaharlarning paydo bo'lishi insoniyat tarixida muhim o'rin egallaydi. Shaharlar va davlatlarning shakllanish jarayoni uzviy bog'liq ravishda borib, ularning paydo bo'lishi xalqlarning o'z sivilizatsiya bosqichiga qadam qo'yganligining asosiy ko'rsatgichidir. Davlatchilikning paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan shaharlarning paydo bo'lishi va rivojlanishini o'rganish tarix fani oldidagi dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Shahar va davlatchilik tizimining shakllanishi bir-biri bilan uzviy bog'liq jarayondir. Davlatning paydo bo'lishi uchun shahar siyosiy, iqtisodiy, diniy markaz sifatida zarur bo'lgan bo'lsa, o'z navbatida shaharning paydo bo'lishi uchun davlat shart-sharoitlarni yaratgan.

O'rta Osiyo qadimgi shahar va urbanizatsiya masalasi borasida mustaqillikka erishganimizdan keyin muhim qadamlar qo'yildi. So'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar hamda tarixga yangicha qarashlar O'rta Osiyo shaharlari, ularning paydo bo'lishi va rivojlanishi masalalarida muhim fikrlar bildirish imkonini beradi. Ilk shaharlar paydo bo'lishi masalasi to'g'risida olimlar o'rtasida turlicha qarashlar mavjud. Bir guruh olimlar shaharlar "revolyutsion" tarzda paydo bo'ladi deb hisoblasalar, ikkinchi bir guruh olimlar shaharlar "evolyutsion" tarzda paydo bo'ladi deb hisoblaydilar. Ushbu bahslarga aniqlik kiritishda shaharlarni shakllantiruvchi shart-sharoitlarni bilish muhimdir. Shaharlarni shakllantiruvchi birinchi muhim omil tabiiy omil hisoblanadi. Tabiiy omil bu qulay tabiiy muhit, yer unumdorligi, suv resurslari va qulay iqlim. Unumdor yer, suv resurslarining yetarli bo'lishi va qulay iqlim ko'p mehnat sarflamasdan, ortiqcha harajatlarsiz yuqori hosil olish imkonini beradi. Ushbu holat jamiyatda ortiqcha mahsulotning yuzaga kelishiga olib keladi. Jamiyatda to'plana borayotgan ortiqcha mahsulot esa saroy, ibodatxona singari hashamatli me'morchilik namunalari ko'rinishida o'zining moddiylashgan aksini aynan shaharlarda topadi. Tadqiqotchilarning fikricha, arab-fors mualliflarining IX-XI asrlarda O'rta Osiyoda shaharlar tevaragida yuzlab qasrlar to'g'risida yozishlari, mazkur hududda, balki bu yerda boy feodal zodogonlari bilan birga "savdo kapitali"ga ega yirik savdogarlar ham yuzaga kelganligidan darak beradi. Ammo Xorazmda yirik yer egalari istiqomat qilgan katta qal'achalardan tashqari, hali qaram bo'lmagan jamoatchilik tuzumida yashab kelayotgan mulkdorlar borligi haqida ma'lumotlar bor. Xorazm vohasida 150-200 metr masofada joylashgan 100 dan ortiq qasr(ko'shk)

borligi aniqlangan. Arab sayyohlaridan bizgacha yetib kelgan yozuvlarida Xorazmda kichkina Mazdahkon shahar atrofida “o‘n ikki ming qasr” mavjudligi aytilgan. Bunday ma'lumotlar, shubhasiz X-XII asrlarda Xorazmda arab istilosidan keyin shahar madaniyati rivojlangan. Savdo-sotiq rivojlangan davlatchilikning rivojlanishiga omillar ko‘p bo‘lgan. Amudaryodagi suv toshqinlari shaharning rivojlanishiga, gullab-yashnashi uchun tusqinlik qilib kelgan. Aholining daryo qirg‘oqlaridan nariroqqa chekinishga majbur etgan. X asrning birinchi yarmida Amudaryoning to‘lqinlari qadimgi Kat qal'asini va shaharning unga yondoshgan qismlarini yuvib ketish xavfi tug‘iladi va shahar darvozasini suv yuvib ketadi. Beruniyning ko‘rsatishicha, Amudaryo shahar qal'asini tagidan suv yuvib, uning bo‘laklarini yil sayin olib ketavergan. Va oqibat 994-yilga kelib qal'adan asar ham qolmagan. Xorazmliklarning Katdagi hayoti uzilmagan ular eski shaharni tashlab, sharqiy tomonda yangi uy-joylar qura boshlagan. Abu Rayhon Beruniy Xorazm Amudaryoning mahsuli degan. Barcha tarixiy davrlarda xorazmliklarning hayoti Amudaryoning yovuz fe‘li bilan kurashda o‘tgan. Xorazmliklarning ham yirik bir qismi daryoning “ketidan borib”, yangi o‘zani atrofida o‘rnashganlar. Beruniy aytgan bu so‘zlar XX-asrda S.P.Tolstov va Ya.G‘ulomovlar boshchiligida olib borilgan arxeologik qazishmalar bilan tasdiqlandi.

Xulosa qilib aytganda, IX-XIII asrlar manbalarining deyarli barchasida Xorazm nafaqat Movarounnahr balki butun Musulmon Sharqining eng taraqqiy qilgan, shaharlari ko‘p, dehqonchilik chorvachilik, hunarmandchilik gullab-yashnagan, va savdo munosabatlari juda rivojlangan hududlardan biri sifatida ko‘rsatib o‘tiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абу Райхон Беруний, Қонуни Масъудий, араб тили дан А. Расулов таржимаси.
2. Абу-л-Фазл Бейхаки. История Масъуда, 1030-1041. Ташкент: Фан, 1962.
3. Жамбокиев Х., Хасанов С. Хоразм-қўҳна маданият ўчоғи. –Т.: Фан, 1983.
4. Кдырнийзов М.-Ш. Материальная культура городов Хорезма в XIII-XIV веках. -Нукус, Каракалпакстан, 1989.